

JURNALİSTİKA

UOT 82-3. 47.82.31

MİLLİ MƏTBUATIMIZIN BANİSİ H.B.ZƏRDABI

İ.S.ƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

IfratAliyevachot@mail.com

Azərbaycanda sosial-mədəni həyatın XIX əsrin ikinci yarısından etibarən sürətli canlanmasında və ictimai fikrin maarifçi demokratik ideyalarla zənginləşməsində Həsən bəy Zərdabinin müstəsna xidmətləri vardır. Həsən bəy Zərdabi yaradıcısı, təşkilatçısı və redaktoru olduğu “Əkinçi” qəzetini doğma ana dilində nəşr etdirməklə milli mətbuatın bünövrəsini qoymuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin “Həsən bəy Zərdabinin 170 illik yubileyinin keçirilməsi” haqqında 4 iyun 2012-ci il tarixli sərəncamından (Ədəbiyyat qəzeti, 21 iyul 2012-ci il).

Azərbaycan mədəni-ictimai fikir tariximizin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin zəngin irsi bugünkü və gələcək nəsillərin azərbaycanlılıq məfkurəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir.

Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının fəxridir, böyük filosofdur, ilk darvinist alimdir. O, ömrü boyu xalqına xidmət etmiş, xalqının müəllimi olmuşdur. Zəmanəsinin məşhur müəllimi kimi tanınan Həsən bəy “Əkinçi”də də müəllim idi, publisistikasında da, ictimai görüşlərində də. Məqalə boyu Həsən bəy Zərdabinin fəaliyyəti izlənilir.

Açar sözlər: Həsən bəy Zərdabi, görkəmli, ziyalı, imla, məşhur, qanun

Azərbaycan mədəni-ictimai fikir tarixinin görkəmli şəxsiyyətlərindən biri, milli mətbuatımızın banisi Həsən bəy Zərdabinin zəngin irsi bugünkü və gələcək nəsillərin azərbaycanlılıq məfkurəsinə sədaqət ruhunda formalaşmaları baxımından müstəqil əhəmiyyətə malikdir.

Həsən bəy Zərdabi Azərbaycan xalqının fəxridir, böyük oğludur, ilk darvinist alimdir, filosofdur. “Eyni zaman da, elin-obanın zülmət içərisində boğulduğu bir vaxtda ona əl uzadanıdır, yol göstərənidir, əsil inkişaf yoluna dəvət

edənidir” (2, 17). O zaman Azərbaycanda 3-4 nəfər belə adam vardı. Onlardan biri, bəlkə də birincisi Həsən bəy Zərdabi idi. Bu cür adamlarımız az-çox olsa da, bu üç nəfərin gördüyü işi heç kəs görə bilmirdi. XIX əsrin zülmətinin, xalqın fəryad qopardığı illərin ağırlığına sinə gərib üzə çıxan, məşhur əsərləri ilə, yenilməz iradələri ilə xalqa yol göstərən bunlar idi. Bunların üçü də savadlı adamlar idi, amma universitet təhsili görən bircə Həsən bəy Zərdabi idi.

Qədim Şirvanın Zərdab kəndində ziyalı bəy ailəsində dünyaya gələn Həsən bəy Zərdabi uşaqlıqdan istedad sahibi olmuş, orta təhsilini Şamaxı və Tiflisdə almışdı. Dünyagörüşü Moskva universitetində oxuduğu zaman bilavasitə qabaqcıl rus ictimai-fəlsəfi fikrinin inqilabi demokratizmin, K.A.Timiryaz, İ.İ.Meçnikov və D.İ.Pisarevin təsiri altında təşəkkül tapmışdı. “Q.Darvinin cahanşümul təkamül nəzəriyyəsini də o, universitetdə öyrənib mənimsəmiş və sonralar həmin nəzəriyyənin qızgın təbliğatçılarından biri olmuşdur” (5, 35).

Rusiyada “Böyük islahatlar” dövrü kimi tanınan 60-cı illərdə Moskva universiteti əsasən təhsil sistemindəki dözülməz qanunlara, mühafizəkar professor və müəllimlərə qarşı yönəlmiş tələbə hərəkatının mərkəzi idi.

Bu hərəkat çar hökuməti tərəfindən qəddarlıqla yatırılsa da, neçə il sonra Moskvada “Петровски-Разумовски» akademiyasında başlanmış inqilabi çıxışlarda başqa milliyyətdən olan tələbələrlə birlikdə vaxtilə Bakıda Zərdabının şagirdi olmuş azərbaycanlı gənclər də fəaliyyət göstərirdilər: Nəcəf bəy Vəzirov, Əsgər ağa Adıgözəlov, Əbülfəz Şahtaxtinski, Məmmədağa Əlizadə və başqaları...

Azərbaycanlı “petrovistlər”in elm və maarifi yaymaq məqsədləri məhz “Əkinçi”nin çıxdığı dövrdə təşkil etdikləri “İmdadiyyə” dərnəyinin (7, 29) Həsən bəy Zərdabini özünə mənəvi rəhbər seçməsi gəncliyin ona böyük ehtiramından irəli gəlmişdi. Bu ehtiram onun xalq işi uğrunda çoxşaxəli, fədakar fəaliyyətinə görə idi.

O dövrün, demək olar, bütün görkəmli xadimləri də ictimai və mədəni tərəqqi naminə müxtəlif vasitələrə, yeni-yeni tədbirlərə müraciət edirdilər. M.F.Axundov bunu belə izah edirdi ki, mən xalq işi yolunda mübarizəyə girişmiş bir adamam. Bu mübarizədə qarşıya olmazın çətinliklər çıxır, lakin mən məsləyimdən dönməz deyiləm.

H.Zərdabi də belə etmiş, xalqa fayda verə biləcək hər bir işə böyük ümidlə girişmişdi. Odur ki, o, 1865-ci ildə universiteti bitirdikdən sonra doğma Vətəninə qayıdır. Universiteti qurtaranda onu kafedrada saxlamaq istəsələr də, razı olmur. Bakıdan, azərbaycanlılardan “kənarda qalmağı özüm üçün ölüm hesab edirəm” deyir və birbaşa Azərbaycana gəlir. “Mənim xalqım bu saat şirin yuxudadır, cəhalət girdabında boğulur, mənim kimi adam bunu görüb onlardan kənarda qala bilməz”, “elmsiz bu zamanədə dolanmaq mümkün deyil” (1, 16). Həsən bəy bu fikirlərlə yaşayır və xeyirli bir iş görmək istəyir.

Bu məqsədlə Həsən bəy Tiflisə gəlir, yerölçmə idarəsində işləyir, hər yerdə haqsızlıq, ədalətsizlik, rüşvətxorluq görür, bunlara qarşı mübarizə aparır. Bunun müqabilində onu öldürmək istəyirlər. Bir təhər canını qurtarıb Bakıya

gəlir, buradan da Qubaya gedir. Məhkəmədə işləyir, yenə də həmin haqsızlıqları görür, onlara qarşı durur. Burada da onu atəşə tuturlar.

Lampanın işığında iş görən zaman atılan güllə pəncərənin şüşəsinə dəyib istiqamətini dəyişir, Həsən bəy xilas olur... Artıq burada da işləmək mümkün olmadığını görən Həsən bəy Bakıya gəlir. Tələbəsi Nəcəf bəy Vəzirov ilə birlikdə 2000 kilometr yol qət edərək Şamaxı, Gəncə, Şuşa, Tiflis, İrəvan kimi şəhərləri gəzir, amma bir şey çıxmır. Odur ki, Həsən bəy “Rusiyada əvvəlinci Azərbaycan qəzeti” məqaləsində yazırdı: “Hər kəsi çağırıram – gəlmir, göstərirəm – görmür, deyirəm – qanmır. Axırda gördüm ki, onları haraylayıb çağırmaqdan, onlara deməkdən başqa bir xeyri əlac yoxdur. Olmaz ki, mənim sözümlü eşidənlərdən heç bir qanan olmasın. Necə ki, bir bulağın suyunun altına nə qədər bərk daş qoysan, bir neçə ildən sonra su tökülməkdən o bərk daş mürur ilə əriyib deşilir, habelə söz də. Ələlxüsus doğru söz... Belə də qəzet çıxarmaqdan savayı bir qeyri əlac yoxdur”. Bir az aşağıda: “Heç olmaz ki, doğru söz yerdə qalsın. Hər ildə on qəzet oxuyandan birisi oxuduğunu qansa, onların qədəri ilbəil artar... Sonra düşmənin düşmənliliyi, dostun doğruluğu və dost göstərən doğru yolun doğru olması aşkar olar” (3, 129).

Bu sözlərdə bir neçə mühüm mətləb var: maarifçilik məsləyi, mübarizə əzmi, xalqa məhəbbət, bir də “doğru söz”, “doğruluq” eşqi...

Əlbəttə, “doğru söz”ə düşmən olan ictimai quruluşda belə bir proqramla meydana çıxıb qəzet nəşr etmək asan iş deyildi. Ona görə heç təəccüblü deyil ki, Zərdabi “Əkinçi” üçün hökumətdən icazəni yalnız üçillik ağır, gərgin işdən sonra ala bilmişdi. Sonralar o, “Əkinçi”nin nəşri ərəfəsindəki qayğılardan söz açaraq, yanıqlı-yanıqlı xatırlayırdı: “Bəs, qəzeti necə çıxardım? Pul yox, yoldaş yox, çapxana yox, hürufat yox, əmələ yox, bir-iki yüzdən artıq oxuyan da olmayacaq. Dövlət tərəfindən izn almaq da ki, bir böyük bələdir” (3, 129).

İş onda idi ki, o zaman bütün Qafqazda ərəb əlifbası ilə hürufat yox dərəcəsinə idi. Azərbaycanda qəzet buraxılması işinə milli mətbəə təşkilindən, hürufat tədarükündən başlamaq lazım idi ki, Zərdabi də məhz belə etdi.

İstər o illərdə Türkiyədə, xüsusilə İstanbulun “Babi-ali Ciddəsi”ndə mətbuat və kitab ticarəti sahəsində çoxlu azərbaycanlı ziyalı işləyirdi. “Xatiratında Zərdabi onların “Əkinçi” üçün hürufat tədarükünə böyük kömək göstərdiklərini ayrıca qeyd edir” (7, 96).

Aydın məsələdir ki, cəmiyyəti bir neçə il əvvəl, 1854-cü ildə yaranmış yeni quberniya mərkəzində – Bakıda milli poliqrafiyanın inkişafı yolunda atılan bu ilk addım şəhərin mədəni simasının formalaşması üçün də çox əhəmiyyətli idi.

Yeni və müstəqil mətbəə açmaq mümkün olmadığından Bakı quberniya mətbəəsindən istifadə etmək, yəni hürufatı da oraya qatmaq lazım gəlmişdi. Zərdabi özü bu işdə ona Qafqaz xalqlarına rəğbət bəsləyən, arvadı gürcü qızı olan və azərbaycanlılara az-çox isti münasibət bəsləyən qubernator Staroselski-nin mühüm köməyi dəydiyini, hətta onun “Əkinçi”nin senzurdan keçirmək məsuliyyətini də öz öhdəsinə götürdüyünü yazır. Belə də olur. Həsən bəyin

İstanbuldan gətirdiyi hürufatı öz basmaxanası üçün satın alır, arvadının xahişi ilə adını da “Əkinçi” qoyur.

Beləliklə, 1875-ci il iyul ayının 22-də Bakıda ilk demokratik “Əkinçi” qəzeti nəşrə başladı. Bu bizim demokratik mətbuatımızın yaranma tarixidir. Bu qəzetin nəşri bəziləri üçün bayram olsa da, Həsən bəy Zərdabiyə ağır büzənlər də çox idi.

“Əkinçi” qəzeti 56 nömrəsi çıxandan sonra bağlandı, o, bizim indiki mətbuat orqanları dərgahında ən parlaq ulduz kimi yanan və sönən ilk demokratik qəzet idi.

Zəmanəsinin məşhur müəllimi, ictimai xadimi Fərhad Ağazadə də çıxışlarının birində qeyd edir ki, “Həsən bəy Bakıya kasıb gəldi, kasıb da getdi. Amma bu kasıblığı ilə birlikdə o həmişə xalqına xidmət etmiş, xalqının müəllimi olmuşdur. O, “Əkinçi”də də müəllim idi, publisistikasında da, ictimai görüşlərində də. Təsadüfi deyil ki, Nəcəf bəy Vəzirov yazırdı ki, “Əkinçi” mənim ana dili müəllimimdir”.

Müəllimlik Həsən bəyin əsas peşəsi idi. O, çalışırdı ki, şagirdləri hər cəhətdən nümunəvi, əxlaqlı olsun və hamıdan fərqlənsin. Vaxtilə Lənkəranda anadan olmuş akademik M.A.Pavlov Bakıda realni məktəbdə Həsən bəyin şagirdi idi. O sonralar 1943-cü ildə çap olunmuş “Metallurqun xatirələri” əsərində yazırdı: Azərbaycanlı Həsən bəy bizə təbiətşünaslıqdan dərs deyirdi. O, aşağı siniflərdə bizə hesabdan dərs verir, altıncı sinifdə təbiətşünaslıq dərsləri keçirdi. Həsən bəy əvvəlcədən bizə elan edirdi ki, onun fənnindən yaxşı dərslik yoxdur, buna görə də o, öz dərslərini yazdıracaqdır. Beləliklə də o, sinfə gəlir bizə imla yazdırır, sonra bir-bir çağırır yazdıqlarını tələb edirdi. O, nə yazdırırdı? Yalnız bir neçə il keçəndən sonra mən başa düşdüm ki, o bizə Darvinin təbii seçmə nəzəriyyəsini yazdırırmış. Bunun üçün o, çox misallar gətirir, təbii seçməni izah edirdi (1, 68).

Həsən bəy Zərdabda yaşadığı illərdə Tiflisdə, Rusiyada nəşr olunan mətbuat orqanlarında çıxış edir, məşhur adamlarla görüşür, Azərbaycanın problemlərindən bir an belə kənarda qalmırdı. “1892-ci ildə inqilabı rus gəncliyinin müəllimi adlandırılan, “Rusiyada fəhlə sinfinin vəziyyəti” adlı məşhur əsərin müəllifi V.V.Flerovski-Bervi ilə görüşdən bəzi qeydlərini deməliyəm. Bu görüşdə M.Qorki də iştirak edirdi: o iş axtarmaq üçün Bakıya gəlirdi. Tiflisdə həmin məclisə düşmüşdü.

O yazır: “Flerovskinin yanında adını unutduğum bir türk publisist Bakı şəhərinin tarixi barəsində maraqlı və gözəl bir əhvalat danışdı. O elə gözəl və səlis danışdı ki, elə bil şeir oxuyurdu” (1, 41).

Həsən bəyin savadı, məlumatı, danışığı həmişə özünə rəğbət oyadırdı. O, özünü Rusiyanın məşhur adamı qarşısında da bir müəllim kimi aparmışdır.

Həsən bəy uzun müddət kənddə yaşadı. 1896-cı ildə Azərbaycan xalqının fəxri Hacı Zeynalabdin Tağıyev ən populyar gündəlik qəzet olan “Kaspi”ni mətbəəsi ilə birlikdə aldıqdan sonra əli qələm tutanların hamısını Bakıya

çağırdı. Həsən bəy də gəldi, bu qəzetdə işlədi, sonra onun redaktor müavini oldu.

Artıq indi vəziyyət dəyişmişdi, oxuyanlar bir qədər çoxalmışdı. Azərbaycan dilində çoxlu qəzetlər, jurnallar çıxırdı. Həsən bəy bunların əksəriyyətində çıxış edir, arvadı Hənifə xanım H.Z.Tağıyevin qız məktəbində dərs deyirdi. Özünün yazdığı “Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti”, Bakıda müsəlman teatrının binası”, “Dil və din”, “Dil davası”, “Torpaq, su, hava” və s. kimi əsərləri bizim keçmişimizin, fəlsəfəmizin, dilimizin, dinimizin tarixini öyrənmək üçün misilsiz əsərlərdir. Özü də yenə elmdən, maarifdən kənara çıxmır deyir: “Damcıdamcı ilə yaramız sağlası deyil. İndi elə vaxtdır, elm gərək sel kimi, hər istəyən ondan içib doya bilsin” (4, 92).

Bəli, Azərbaycana maarif seli gəldi, hamı ondan içib doydu. Amma Həsən bəysiz. Həsən bəy 106 il bundan əvvəl 1907-ci il noyabrın 28 də vəfat etdi. Azərbaycan bu cür matəm mərasimi görməmişdi. Bütün Bakı və ətraf kəndlərdən böyük-küçük hamı axışb gəlmişdi. Vaxtilə Həsən bəy deyəndə ki, “Çağırırım-gəlmir, göstərirəm-görmür, deyirəm-qanmır”, indi hamı gəlmişdi, hamı görmüşdü, hamı qanmışdı Həsən bəyin böyüklüyünü, dahiliyini, əvəz olunmazlığını. Hamı başa düşmüşdü ki, “Həqiqətən, qəzet camaat üçündür, camaat qəzet üçün deyil”. “Əkinçi” qəzeti vaxtilə yazırdı ki, Azərbaycan torpağı gücdən düşmüşdü, onu gücə salmaq üçün nə etmək lazımdır? Bunun üçün M.F.Axundova üz tutub deyirdi ki: “Lazımdır ki, neçə nəfərin sizin kimi öz bədənini oda yandırıb, onun külü ilə bu yeri qüvvətləndirsinlər ki, sizin övladınız hər yerdən bəhrəyab olsun” (8).

Övladlarımız bəhrə gördü, indi üzü, işığa doğru gedirik böyük ustad. Birinci sən ayıldın camaatı, buna görə səni heç vaxt unutmaq olmaz.

Fərhad Ağazadə yazırdı ki, “Həsən bəy öz varislərinə heç nə vəsiyyət eləmədi. Çünki o özü və uşaqları üçün yaşamırdı. O, xalq üçün çalışırdı. Xalq da onun üçün yaşayanları həmişə qiymətləndirmiş və əziz tutmuşdur. Həsən bəy Zərdabi də belələrindəndir” (5, 31).

ƏDƏBİYYAT

1. Ş.Qurbanov. müəllimlər. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 367s.
2. Павлов М.А. Воспиминания металурга. М: 1945, 297 с.
3. Zərdabi H.B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərneşr, 1960, 475 s.
4. “Həyat” qəzeti, 1905, 28 dekabr, №129.
5. Ə.Mirəhmədov. Əkinçi – 1875-1877 (tam mətin) Bakı, Avrasiya, 2005, 496 s.
6. Современники о Зардаби. Баку: Елм, 1985, 398 с.
7. Ş.Qurbanov. Ömrün fikir dünyası. Bakı, 1991, 221 s.
8. Ş.Qurbanov. Müəllimlər. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 367 s.

ОСНОВАТЕЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРЕССЫ

И.С.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

Гасан бек Зардаби является основателем азербайджанской национальной прессы. Он имеет выдающиеся заслуги в формировании литературно-художественной и национальной-эстетической мысли в Азербайджане. Произведения Гасан бек Зардаби пользуются большой популярностью среди литературной общественности и широкой массы читателей.

В настоящей статье говорится о деятельности основоположника национальной прессы и известном просветителе Гасан бек Зардаби.

Ключевые слова: видный, интеллигент, диктант, знаменитый, правило

THE FOUNDER OF THE AZERBAIJANI NATIONAL PRESS

I.S.ALIYEVA

SUMMARY

Hasan bey Zerdabi is the founder of the Azerbaijani national press. He has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetical sense in Azerbaijan. His creation drew the attention of large mass of readers and literary-scientific public. His works call the people for moral ethical perfection and self-actualization. This article deals with the founder of our national press, Hasan bey Zerdabi.

Key word: notable, intellectual, dictation, famous, law